

SZOBOSZLAI KATALIN – FÁBIÁN GERGELY –
HÜSE LAJOS

Hogyan válnak áldozattá a hajléktalanok?

Hajléktalanok sérelmére elkövetett cselekmények feltárása
és a megelőzés módjainak keresése

A hajléktalanok áldozattá válását vizsgáltuk 2005-ben. A hajléktalanok veszélyeztetettek, mert sokan közülük utcán élnek és rossz fizikai és mentális állapotban vannak. A helyzetük alapján a hajléktalanok ki vannak téve zaklatásnak, lopásnak, rablásnak, bántalmazásnak. Az esetek egy részére nem derül fény, mert a hajléktalanok nem tesznek feljelentést, félnek a következményektől. Azok, akik közülük elfogadják a szociális munkások segítségét, beszélnek a segítőknek az ellenük elkövetett cselekményekről. A hajléktalanok áldozattá válásának rizikótényezője elsősorban a fizikai biztonság hiánya és a társas kapcsolatok gyengesége. Az eredmények megerősítik, hogy a fedél nélküli emberek gyakran válnak bűncselekmények áldozataivá.

Bevezetés

A tanulmány alapja az Igazságügyi Minisztérium által támogatott, az Országos Bűnmegelőzési Bizottság megbízásából végzett kutatás.¹ A kutatás célja egyfelől a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok sérelmére elkövetett, gazdasági jellegű bűncselekmények feltárása volt Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, másfelől a bűnmegelőzési javaslatok megfo-

¹ Hátrányos helyzetű csoportok sérelmére elkövetett cselekmények kutatása (15/3/2004/ObmB) az Igazságügyi Minisztérium által támogatott vizsgálat volt 2005-ben. A kutatás a Periféria Egyesület és a Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar szociális munkás képzés együttműködésében valósult meg. A kutatási anyagot Szoboszlai Katalin, Fábíán Gergely PhD és Hüse Lajos PhD dolgozták fel. A kutatás eredményeit A semmi ágán... című könyvben foglaltuk össze (Periféria Egyesület Nyíregyháza, 2006. www.periferiaegyesulet.hu). Jelen tanulmány átdolgozott formában kerül közlésre. Itt mondunk köszönetet az interjúk felvételében közreműködő szociális munkásoknak az elkészített interjúkért.

galmazása. Az átfogó témán belül két önálló, egymástól független témakört különítettünk el.

A kutatás két szálon folyt. Az egyik szál a telepszerű körülmények között élő cigány családokat, illetve közösségeket érintő uzorahitelek, az úgynevezett „kamatos pénz” jellegzetességeinek megismerésére irányult. Célunk az uzorahitelezés jellemzőinek és a hitelezést működtető mechanizmusoknak a feltárása volt. Jelen tanulmányunkban a vizsgálat másik részét publikáljuk.

A kutatás másik szála a *hajléktalanok sérelmére elkövetett cselekmények* megismeréséhez vezetett. Az élethelyzete, kora és egészségi állapota miatt fokozottan kiszolgáltatott helyzetű hajléktalanok sérelmére elkövetett cselekmények vizsgálata az áldozattá válás tényezőinek megismerésén túl a megelőzés módjait is érintette. Nyíregyháza mint a keleti országrész gyors ütemben fejlődő városa, érintett lehet az esetenként emberkereskedelemmel egybekötött szervezett koldulás, az úgynevezett „koldusmaffia” ténykedésével is, melynek mint jelenségnek a részletes feltárása túlmutat a hajléktalanság problémakörén, ezért a kutatásban nem térünk ki az „üzletszerű” koldulás jelenségének vizsgálatára.

Hipotézis

A hajléktalanság számos, az emberi létezését veszélyeztető tényezőt foglal magába; a hajléktalanok a társadalmi lét peremén, szinte védtelenül állnak a veszélyekkel szemben. A hajléktalanok áldozattá válásának rizikótényezői: a fizikai biztonságot megteremtő életkörülmények hiánya; társas kapcsolat, ha van, az gyakran sorstárs-kapcsolat; a kapcsolat minőségét az érdek-központúság fejezi ki, mivel a túlélésre összpontosít. Így a biztonság hiánya és az emberi kapcsolatok elszakadása különösen kiszolgáltatott helyzetbe hozza az utcai létben élőket, és könnyen válnak mások cselekményeinek elszenvedőivé.

A hajléktalanság mint társadalmi probléma

A hajléktalanság története több hazai szerző forrásmunkájából ismerhető (Győri, 1990; Oross, 2001; Pik, 2001). Jelen tanulmány elején mégis fontosnak tartjuk, hogy az egyéni-családi problémák és a társadalmi felelősség keresztmetszetében összefoglaljuk a hajléktalanellátás útjait hazánkban, bejelöljük a mérföldköveit, és megemlítsük azokat az elméleteket, amelyek alátámasztják a hajléktalanság összetett problémáját.

Magyarországon, elsősorban Budapesten már a 19. század utolsó harmadában találunk írásos anyagokat a hajléktalanságról. Kezdetben közbiztonsági, közegészségügyi, rendészeti problémaként tekintettek a pincelakásokban, valamint egészségtelen helyen és járványveszélyt előidéző körülmények között élőkre, a koldusokra és a önhibásaknak minősített szegényekre. Ebben az időben a koldusok ínségesek helyzetét kívánták szabályozni, olyan egyéni problémákat próbáltak kezelni, amelyek gyorsan rendőrségi ügyé váltak (Ferge, 1986: 70–71). 1876-ban nyílt meg a

hajléktalan egyének elhelyezésére a Hajléktalanok Menhelye Egylet által kialakított első menhely, ahol „méltányosan alacsony összegért akartak szállást nyújtani” azoknak, akiknek erre szükségük volt (Pik, 2001: 46). Később, a 20. század első évtizedeiben a lakhatás javításának szándékával szociális és lakásügyi problémaként tekintettek a rossz lakáshelyzetben lévő egyénekre és családokra. Az állam a lakhatást alapvetően magánügyként kezelte, és ha valaki önmaga erejéből képtelen volt megoldani lakáshelyzetét, akkor a közösség jótékony támogatását vehette igénybe a fővárosban.

A menhelyek felállításának célja az időleges szálláshely és szükség esetén étkezés biztosítása volt (Győri 1998: 30). „Hajléktalannak azt kell tekinteni, aki körülményeinél fogva képtelen arra, hogy magának és családjának lakást biztosítson” – olvasható egy 1932-ben keltezett szabályozásban.² A hajléktalan családok elhelyezésére szolgáltak a szükséglakások, amit közsegélyként adtak a rászorulóknak: „A szükséglakás az, amelyet az állam, a törvényhatóság vagy község kizárólag hajléktalanok elhelyezésére létesít (építtet, bérel stb.) és kifejezetten ilyennek minősít” (Győri 1990: 430–446). A két világháború közötti időszakban ideiglenes menhellyel, fapados melegedővel, Pályaudvari Misszióval és „kis szeretetotthonokkal” bővült az ellátás Budapesten (Oross, 2001: 109).

A második világháború után, 1950-től nem ismerték el a hajléktalan állapotot. A hajléktalanok egy részét szociálisan problémás helyett rendszerileg „kezelendő”, lumpen elemnek deklarálták (Oross, 2001: 111). Az állam szükséglakás kijelöléssel, majd bérlakásépítéssel igyekezett a lakhatási gondokat kezelni, és kifejezetten hajléktalannak csak a természeti katasztrófa (árvíz, földrengés) miatt lakását veszített egyéneket, családokat tekintette. A későbbi, ún. „csöves” probléma ifjúsági jellegű gond volt, és különösen az állami gondozásból kikerülő, talaj nélküli fiatalok problémájaként jelentkezett, akikkel szemben az állam ugyancsak rendőri intézkedésekkel lépett fel.³ A teljes foglalkoztatás időszakában a nagyvárosi munkahelyek biztosította szállókon élőknel sajátos életmód alakult ki, amely meggyengítette a családi kapcsolataikat. Főként ennek alapján jött létre egy kvázi hajléktalan csoport, a nyolcvanas évekre, melynek tagjai a munkás szállón töltötték a pihenőidőt, és életvitelszerűen itt éltek (Utasi, 1987).

Az ENSZ 1987-ben deklarálta a hajléktalanság kritériumait, és felhívta a tagországok figyelmét a segítségnyújtás megszervezésére, hajlék biztosítására. Az ENSZ meghatározása alapján hajléktalanok mindazok, akik „pincében, utcán, aluljáróban, elhagyott házban laknak, természeti katasztrófa, emberi katasztrófa miatt elveszítették lakhelyeiket, nem jutnak ivóvízhez, nem jutnak tisztálkodási lehetőséghez, személyes biztonságuk és lakásbérletük veszélyben forog, szegénységük okán slum-okban, bádoggvárosokban élnek” (Győri, 1990: 431; Oross, 2001: 116).

Hazánkban 1988–1989-ben a sajtónyilvánosság bevonásával civil moz-

² Olvasható a szükséglakások jogviszonyának szabályozásáról szóló 4780/1932. M. E. sz. rendeletben.

³ Bővebben: Kőbányai János: Margón. Szépirodalmi, Bp., 1986. Ratkóczi Éva: A csöves kérdés megértéséhez. Kritika, 1982. 3. sz. Rácz József: Ifjúsági szubkultúrák és fiatalok „devianciák”. Magyar Pszichiátriai Társaság, Bp., 1989. – kézirat.

galom indult a hajléktalanok védelmében, és annak érdekében, hogy a hajléktalanságot ne rendőri, büntetőjogi, hanem szociális problémaként kezeljék.⁴ Közéleti személyiségek, szociológusok, hajléktalanok álltak az ügy mellé, és szinte a rendszerváltással egyidőben megnyíltak az első szállók a fővárosban. A fedél nélküliek csoportjai ebben az időszakban a következők voltak: büntetés-végrehajtási intézetekből szabadult emberek, szociális vagy gyermekvédelmi intézményekből kikerültek, a munkásszállások bezárása során lakhatás nélkül maradt emberek. A rendszerváltás újszerű és sürgős beavatkozást igénylő társadalmi problémákat hozott, és a hajléktalanság enyhítésére, hideg téli időjárásban az életveszély megelőzésére hamar civil szervezetek és szálláshelyek szerveződtek 1989/90 telén⁵ (Oross, 2001: 116–117).

A hajléktalanság oka a természete szerint lehet egyéni vagy társadalmi. A gyakorlatban a kettő keveredik, és az egyéni élettörténeteken át juthatunk közelebb annak megismeréséhez, hogy melyiknek volt inkább szerepe a hajléktalanná válásban. A társadalmi és egyéni okok összekapcsolódnak az egyén társas kapcsolatrendszerének jellemzőivel és az erőforrások felhasználásának képességével. Merton a deviáns viselkedés szociokulturális gyökereinek vizsgálatakor megállapítja, hogy a hajléktalanok az ún. „visszahúzódó” típusba tartoznak, mivel mind a célokat, mind a célok eléréséhez szükséges intézményes eszközöket elutasítják. Merton szerint nagy a veszélye, hogy ez a fajta lemondás társadalmi kiilleszkedéssel jár együtt (Merton, 2002: 235–238). Bourdieu társadalmi tőke elmélete alapján a hajléktalanná váló személy a hajléktalansággal elveszíti gazdasági, kulturális és kapcsolati tőkéjét, így elesik azoktól a képességektől és erőforrásoktól, amelyek felhasználása megtartaná őt a társadalomban (Bourdieu, 1978). Wiseman társadalmi margó elmélete szerint a társadalmi margó méretét az egyén gazdasági, kulturális és kapcsolati jellemzői határozzák meg. Így minél magasabb társadalmi pozícióban van valaki, annál szélesebb a társadalmi margója, annál több lehetősége van a védelemre és az erőforrások felhasználására. A hajléktalan ember társadalmi margója a hajléktalanságban igen csekély, gyakran az intézményi ellátásra és az ott dolgozó szakemberekre korlátozódik, mivel idővel eltűnnek, vagy felszínessé válnak a természetes támaszok, erőforrások (Albert – Dávid, 2001: 20). Castel a társadalomból való kiszorulást két dimenzióban elemzi. Az egyik dimenzió a munka világába való beintegrálódás, a másik az emberi kapcsolatok szövetébe való beilleszkedés, illetve az onnan való kiszorulás. A társadalmi beavatkozás célpontjai azok a társadalomból „kiilleszkedő” emberek, akik nemcsak a munkaerőpiacról szorulnak ki, hanem társadalmi-családi köteleik is meggyöngülnek, elvesznek. A társadalmi csoportok leszakadásában a gazdasági tényező szerepe jelentős, valójában az „alkalmaztatás/társadalmi beilleszkedés együttes mutatója” számít (Albert – Dávid, 2001: 22). A társadalmi csere elmélet a társas kapcsolatokat közvetlenebb és nyilvánvalóbb hasznuk alapján szemléli (Homans 1961; Thibaut-Kelley 1959). Az elmélet szerint az egyének olyan tranzakciókban vesznek részt, amelyek

4 Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság Alapítólevele. Hiány, 1989. 05. 20.

5 Elsőként szerveződött meg a Menhely Alapítvány a fővárosban, 1990-ben.

számukra haszonnal járnak, és a kapcsolatok addig tartanak, amíg a részt vevő felek egymás számára a másik által értékelt forrásokat képesek nyújtani (pl. pénz, információ, státus, szeretet). A viszonzott kapcsolatok maradnak fenn hosszabb távon (Albert – Dávid, 2001: 22). Mi lehet cse-reérték a hajléktalanoknál? Az alapszükségletek kielégítésében nagy hiányokat megelőző hajléktalanoknál az értékes források a túlélést jelentő források lehetnek (pl. kapcsolatok, pénzhez való hozzájutás, valamilyen fedél kialakítása).

A hajléktalanság kutatása hazánkban kevésbé kedvelt terület. A Menhely Alapítvány évenkénti felmérése mellett máshol, különösen vidéken nagy hiány van a kutatásokból.⁶ A Periféria Egyesület az elmúlt tíz évben háromszor végzett kérdőíves felmérést Nyíregyházán.⁷

A hajléktalanok számára vonatkozóan nincsenek pontos információk, ezért becsült adatokkal dolgoznak a kutatók és az ellátást nyújtók egyaránt. Ezek alapján hazánkban 30 000–50 000 fő között van a hajléktalanok száma, közülük kb. 8000–10 000 fő tartózkodik a fővárosban.⁸

Az elmúlt tizenöt évben végzett hazai vizsgálatok eredményei alapján megállapítható, hogy a hajléktalanságot újratermelő társadalmi jelenségek:

- elszegényedés, munkanélküliség, lakhatási nehézségek, alkoholizmus, drogfogyasztás;
- családi konfliktusok, válás (rossz családi körülmények között felnövekedett, az állami gondozásból kikerült, a rövidebb börtönbüntetésen átesett, az elvált, az alkoholbeteggé lett emberek);
- a szociális lakhatási támogatások hiánya;
- a szociális intézményrendszer diszfunkcionális működése a hajléktalanná válás folyamatának is meghatározó tényezője (Gyuris – Oross, 1995).

A fent vázolt történeti és elméleti keret alátámasztja azt a megállapítást, miszerint a hajléktalanság nem pusztán lakáskérdés és szociális probléma, bár a hajlék hiányából hamar erre a következtetésre lehetne jutni. És különösen nem közrendi, közbiztonsági probléma. A hajléktalanságban mélyen gyökerező, a társadalmi tagságot veszélyeztető problémák húzódnak meg.

6 F3 kutatás, Menhely Alapítvány. 1999 óta minden év február 3-án a fővárosban, két éve pedig már több vidéki nagyvárosban elvégzett vizsgálat, melynek során a kérdezőbiztosok (szociális munkások és önkéntesek) kérdőívet vesznek fel az utcán, melegedőkben és szálláshelyeken tartózkodó hajléktalanokkal.

7 Pattyán László és Szoboszlai Katalin 1995-ben, 1999-ben és 2003-ban készített kérdőíves módszerrel felmérést a hajléktalanság okairól és az intézményes ellátás jellemzőiről. 2003-ban a regionális kutatás négy megyére terjedt ki: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Borsod-Abaúj-Zemplén megye. A kutatásokat utcai szociális munkások és szociális munkás szakos hallgatók segítették.

8 A hajléktalanok számának meghatározásakor éles különbséget mutatnak az ellátók és a finanszírozók által közölt adatok. Az ellátásokat működtető szakemberek által megnevezett adat – az ellátásokat igénybe nem vevő fedél nélkülieket is figyelembe véve – jóval magasabb, mint a finanszírozók által, leginkább a férőhely számok és azok kihasználtsága alapján közzétett adatok. Férőhely adatokról bővebben Gyuris, 2002. A 2005-ben felvett F3 kutatásban, a fővárosban egy átlagos téli éjszaka 8000 fő hajléktalan tartózkodott (Győri, 2005 <http://beszelo.c3.hu/cikkek/hajlektalanok-a-szavak-es-szamok-halojaban>).

Hajléktalanok mint áldozatok – a kutatás nehézsége

A hajléktalanok sérelmére elkövetett bűncselekményeket megismerni, jellemzőit leírni nehéz feladat a kutató számára. A társadalmi lét peremén élő fedél nélküliek kiszolgáltatottságuk, reménytelen helyzetük okán – amit mások kihasználhatnak – bűncselekmények áldozataivá válnak. A hajléktalanok sérelmére elkövetett cselekményekről ritkán van tudomásunk. A mertoni értelemben vett visszahúzódással együtt járó kiilleszkedés az állampolgári jogok gyakorlásától való eltávolodásban is tetten érhető. A hajléktalanokra nem jellemző, hogy a rendőrséghez fordulnak, amikor ellopják értékeiket, vagy éppen bántalmazzák őket, ezért a rendőrségi aktákban sértettként egy-két kivételtől eltekintve nem jelennek meg.

A társadalmi osztályok alatti réteg, az underclass⁹ vagyoni és anyagi helyzetére leginkább a hiány jellemző. A „vagyoni” személyes tárgyakra mutatkozik meg és a túléléshez feltétlenül szükséges eszközökre korlátozódik (pl. összegyűjtött ruha, papír, pénz). Mindemellett az emberi élet szinte az egyedüli érték, ami felett önrendelkezése van a hajléktalan embernek. A hajléktalan személynél lévő pénz, személyes tárgyak csekély értékűek, és eltulajdonítás esetében a tárgyak értéke miatt ritkán indul nyomozás az elkövető felderítésére. A cselekmények sorában a rablás és a személy elleni erőszak már „kiérdemli” a rendőrség figyelmét, feltéve, ha a sértett feljelentést tesz, és vállalja a büntető eljárásában való közreműködést.

A hajléktalan sértettek jellemzően nem tesznek feljelentést az ellenük elkövetett cselekményekről. A bűncselekmények egy részéről azoknak az intézményeknek, segítőknek számolnak be, akikről úgy tapasztalták, hogy törődnek velük, ilyenek például a hajléktalanellátás intézményei és az ott dolgozó szociális munkások.

A Periféria Egyesületben dolgozó szociális munkások tapasztalatai alapján az elkövetők a következő csoportba sorolhatók:¹⁰

- hajléktalan sérelmére sorstárs (másik hajléktalan személy) követ el bűncselekményt (pl. lopás, rablás, életelleni bűncselekmény);
- hajléktalan sérelmére nem hajléktalan személy követ el bűncselekményt (pl. zaklatás, életellenes bűncselekmény, lopás, rablás, csalás);
- más személy, kihasználva a hajléktalan ember nélkülözését és védtelenségét, a hajléktalant jogsértő cselekményre veszi rá (pl. mobiltelefon vásárlás saját személyi igazolvánnyal másik személy számára, jognyilatkozat megtétele pár száz vagy ezer forintért).

A kutatásban nem az elkövetőket, hanem az áldozatokat kerestük, ezért a továbbiakban nem elemezzük az elkövetői magatartást.

⁹ Az „underclass” fogalma „a társadalom egészétől élesen elkülönülő, diszkriminációtól sújtott réteget” jelöl, amelynek „nincs esélye arra, hogy bekapcsolódjon a munkamegosztás kialakulófélben levő új rendszerébe, hogy normális munkája, jövedelme, lakása, társadalombiztosítása legyen, hogy gyerekeit megfelelően tudja iskoláztatni stb.” (Ladányi, 2000: 71).

¹⁰ A kutatásban az elkövetői csoportokat nem vizsgáltuk, azonban a szociális munkások tapasztalata sokat segített a kutatási módszerek kialakításában.

A bűncselekményektől való veszélyeztetettség értelmezése a hajléktalanoknál

A hajléktalanok életkoruknál, állapotuknál, helyzetüknél fogva veszélyeztetettek, könnyen válhatnak bűncselekmények elszenvedőivé, mivel többségében középkorú vagy annál idősebb hajléktalanok élnek köztünk, akik a természeti viszonyokkal és az emberi cselekményekkel szemben sokszor védtelenek, akiknek az egészségi állapota leromlott és a gyógykezelése szinte megoldatlan. Sokan közülük krónikus betegek, pszichiátriai betegek, fogyatékosokkal élők, szenvedélybetegek. A biztonságos lakhatás hiánya és az alapszükségletek kielégítetlensége növeli a veszélyeztetettséget.

A sérelem jellege alapján a hajléktalanok ki vannak téve az élet, testi épség, egészség, emberi méltóság, erkölcs elleni (pl. zaklatás, emberölés) cselekményeknek, az anyagi javak elleni bűncselekményeknek (pl. lopás, rablás) és a jogsérelemnek (pl. hivatali eljárásban). A hajléktalanok elleni bűncselekményeknél magas a látencia, általában az életet veszélyeztető bűncselekmények jutnak a rendőrség tudomására (F. Gombóc 2000: 103).

A kutatás módszerei

A kutatásban a megkérdezés félig strukturált interjúval készült. Az utcai szociális munkások keresték fel azokat a fedél nélkülieket, akikről tudták, hogy korábban sértettjei voltak különféle cselekményeknek.¹¹ Az interjúhoz a bizalmat a rendszeres segítő kapcsolat adta. Összesen 50 interjú készült.

Az interjúk értékelésénél és elemzésénél kvalitatív és kvantitatív módszereket egyaránt alkalmaztunk. A kvantitatív adatok az áldozatok, mint veszélyben lévő csoport jellemzőinek megismerését szolgálták. A kvalitatív módszerrel nyert információkat a konkrét cselekmények elemzésénél használtuk fel. A hajléktalansággal kapcsolatos kérdésekre kapott válaszok informatív értéke jó, míg az áldozattá válásról szóló kérdéseknél inkább gyenge. A károkozással együtt járó cselekményekről keveset és visszafogottan beszéltek az alanyok, mivel sértettként sok rossz tapasztalatot szereztek, és nem hiszik, hogy számukra is lehet segítség.

A hajléktalanná válás előzményei

A megkérdezett ötven fedél nélküli $\frac{1}{4}$ -e a nő, $\frac{3}{4}$ -e férfi, ami megegyezik a nemekre vonatkozó, 2003. évi regionális adattal. A nemek arányát összehasonlítva a 2001-ben felvett F3 budapesti adatokkal azt látjuk, hogy vizsgálatunk földrajzi területén magasabb a hajléktalan nők száma,

¹¹ Fedél nélkülinek tekintettük azokat, akik éjszakáikat közterületen, vagy lakhatás céljára nem használható helyen töltötték.

mint a fővárosban.¹² A nyíregyházi fedél nélküliek, akiket a bűncselekményekről megkérdeztünk, többségében 40 éven felüli személyek, a minta $\frac{3}{4}$ -e. Minden második személy 50 éves vagy idősebb korú. Az átlagéletkor 45 év, ami megegyezik a regionális kutatás adataival.

A nemre és az életkorra jellemző adatok mellett az interjú elején kíváncsiak voltunk arra, hogy milyen természetes támogatórendszerrel rendelkeztek a fedél nélküliek, mielőtt hajléktalanná váltak. A családi állapotot tekintve a hajléktalanná válás előtt a többség házasságban élt, és a házasságban gyermek(ek) is volt(ak). A hajléktalanság előtt összesen egytizedük volt elvált. További egyötöd élettárssal vagy házastárssal élt együtt, gyermek nélkül. A fedél nélküliek négyötöde élt a hajléktalanná válás előtt társkapcsolatban, ahol az együttélések kétharmadában gyermek is született.

Rákérdeztünk arra is, vajon milyen minőségűnek gondolják most a hajléktalanok azokat a természetes kapcsolatokat, akikkel együtt éltek, vagy gyakori kapcsolatban álltak a hajléktalanság előtti időben. A korábbi kapcsolatokról erősnek vélték a rokonnal (pl. szülő, unokatestvér, sógor) való kapcsolatot, a gyermekhez való kötődést, illetve a nem családtaggal való kapcsolatot (pl. szomszéd, barát, munkatárs). Kevesebben említették a testvérrel való jó kapcsolatot, és még kevesebben ítélték erősnek a házastársi-élettársi viszonyt. A házastárs-élettárs esetében jellemzőbb a konfliktusos kapcsolat, amelynek kiváltója volt a társkapcsolat sérülésével együtt járó érzelmi eltávolodás, a problémák kezelésének vitákba és konfliktusba torkolló módja és nők esetében a fizikai bántalmazás. A konfliktusos kapcsolatok a rokonok esetében a házastárs-élettárs szüleivel jelentkeztek gyakrabban, ami egyes esetekben a válásban is szerepet játszott.

A hajléktalanná válást közvetlenül megelőző problémákra is rákérdeztünk, keresve azokat az előzményeket, melyek a lakhatás elvesztése mellett az áldozattá váláshoz kapcsolódtak. A hajléktalanná válást megelőző problémák gyakran a társas kapcsolatokban jelentkeztek. Párkapcsolati és családi-társas kapcsolatokban rejlő problémákról a megkérdezettek kétharmada számolt be. Ezt követi a lakhatás megoldatlansága, majd a megélhetésről, a munkanélküliségről és bántalmazásról szóló problémák. Témánk szempontjából érdekes adat, hogy két fő a hajléktalanságot megelőző problémának az ellene elkövetett bűncselekményt említette.

Megkérdeztük, hogy a hajléktalanok mit tartanak a hajléktalanság közvetlen előzményének, okának. A kapcsolati jellemzők és fent említett problémák ismeretében már nem meglepő, hogy minden második személy a válást és a családon belüli konfliktust említette. A családi konfliktus itt a házastárs-élettárs szüleivel, a testvérrel és más rokonnal való kapcsolatproblémáról szólt. A kapcsolati válság után a lakhatás megszűnése, a munkanélküliség és az egészségügyi probléma fodult elő gyakran, mint ami hajléktalanságot hozott az egyén számára.

12 Vö. Szoboszlai-Pattyán (2004): Hajléktalanok a keleti régióban és Gurály-Győri-Mezei-Pelle fővárosi kutatása, ahol a 2001-ben történt adatfelvételkor a férfiak 84%-ban, míg a nők 14%-ban kerültek be a mintába.

A természetes támogató rendszer működése mellett megkérdeztük, hogy a hajléktalanná válást megelőzően jelentkező problémák megoldásához kitől kértek segítséget. A válaszokban jól tükröződik a támogató kapcsolatok hiánya, ugyanis a megkérdezettek fele nem nevezett meg olyan személyt, akitől segítséget kért volna. Családtaghoz a megkérdezettek egyötöde fordult, míg nem családtaghoz, például szomszédhoz, barátához és munkatárshoz csupán egytizedük. Szembetűnő, hogy a hajléktalanná válás előtt a fedél nélküliek a társkapcsolatban jelentkező problémák megoldásához éppen a házastárstól-élettárstól nem kértek segítséget. A jellemzően gyenge támogató kapcsolatok mellett minden hatodik fedél nélküli számított szociális intézmény és szociális munkás segítségére.

A megismert problémákat és a társkapcsolati jellemzőket figyelembe véve elmondható, hogy a fedél nélküliek a hajléktalanná válást megelőzően jellemzően sérülékeny, kevés támogatást nyújtó kapcsolatokban éltek a társkapcsolatban és a kiterjesztett családi kapcsolatokban egyaránt. Kivétel ez alól a saját gyermekkel való kapcsolat, amit többségében erős érzelmi kapcsolatként értékelték. A hajléktalanná válást megelőzően a kapcsolati rendszer olyan módon sérült, hogy konfliktusok esetén a kapcsolatból való kilépés látszott a legjobb megoldási módnak. A párkapcsolatok felbomlása láncreakciót váltott ki, és az egyén támogató kapcsolat(ok) hiányában sodródott a hajléktalanságba. Az egyén ellen elkövetett bűncselekmény jellemzően nem előzménye a hajléktalanságnak, mindössze két személy hozta összefüggésbe a hajléktalanná válással az ellene elkövetett bűncselekményt.

A hajléktalanok ellen elkövetett cselekmények és az áldozattá válás jellemzői

A hajléktalanok legalább kétharmada szenvedett már el valamilyen kárt. A cselekmények jellemzően anyagi természetűek vagy életet veszélyeztető cselekmények voltak. Minden második fedél nélküli sérelmére követtek el lopást. A lopás cselekménye legtöbbször a túlélést jelentő elemi javak, úgymint ruha, cipő, élelem elvételére irányult. Emellett pénzlopás is előfordult, több esetben ennek erőszakos formája is megvalósult. Az ellopott tárgyak értéke olyan csekély volt, hogy a sértetté válás nem jutott a hatóságok tudomására, arról csak a szociális munkások tudtak. Pénzlopás vagy az áldozatnak testi sérülést okozó rablás esetén előfordult, hogy a szociális munkás bejelentette a hajléktalan személy ellen elkövetett cselekményt a rendőrségen, a tettes kiléte azonban ismeretlen maradt.

A hajléktalanok az éjjeli menedékhelyet tartják a leginkább veszélyes intézménynek a bűncselekmény bekövetkezését tekintve. A lopással okozott személyes kár sok esetben visszatartó erő a szállást nyújtó intézmények igénybevételénél. A lopás mellett a bántalmazás is gyakori a sértetté válásban.

Béla két és fél éve hajléktalan, és sokszor érezte magát veszélyben a szállón, ennek ellenére nem szólt, mert félt. Előfordult, hogy leült az asztalhoz, és az egyik hajléktalan orrba vágta. „Úgy bánnak a hajléktalanokkal, mint a kuttyával.

Ellopják a ruhát, a cipőt, az órát, a pénzt.” Az utcán élőknek is vigyázni kell értékeikre, és azokat a holmikat, amiket magukkal visznek, éjszaka testükkel tudják legjobban megvédeni. Judit (52 éves) szerint az a legjobb, ha „a táská a fej alatt van”.

A hajléktalanok több mint fele negatívan ítélte meg a velük szembeni bánásmódot, amit a következő interjú-idézetek is alátámasztanak: „*lenézik a hajléktalanokat*”, „*szidalmaznak*”, „*a fiatalok bántják*”. A bántalmazás formái a megismert történetek alapján:

- zaklatás (pl. lépcsőházból kizavarják a hajléktalant);
- megalázás, szidalmazás;
- testi sértés, fizikai bántalmazás (pl. rugdosás, megverés);
- élet elleni cselekmény (pl. maradandó egészségügyi károkozás, emberölés).

A bántalmazás elkövetői között említik a kötekedő fiatalokat, a lakásban élő állampolgárokat, a sorstársakat és a rendőrséget. A zaklatás egy bizonyos hely elhagyására való kényszerítésben is kimerül a hajléktalanok számára, amit lakásban élő kezdeményez. Több esetben rendőri segítséggel távolítják el őket lépcsőházból, parkból, belvárosi közterületről. A megalázás és a szidalmazás legtöbbször „szórakozó” fiatal emberek csoportjától éri a hajléktalanokat, akik felforgatják utcai szállásaikat, szétszórják a holmijaikat, szidalmaznak őket, és konfliktushelyzetet teremtenek. Judit többször került olyan helyzetbe, ahol vele mint hajléktalannal „kegyetlenül” bántak nem hajléktalanok: „*...lenéznek bennünket, sokan ránk jönnek, kővel dobálnak meg, nem emberségesek. Régebben a csuklómat eltörték, hozzám vágtak egy sörös üveget. Tavaly, mikor szabadultam, ott laktunk fent a garázsok fölött. Három fiatal ránk jött. Laci kapott miattam – mert engem védett –, két pofont. Én meg utánuk mentem a doronggal. Meg akartak verni bennünket. Persze, hogy előfordul, a diszkós éjszaka kész cirkusz. Itt van a diszkó a szomszédban. Ilyenkor a fiatalok vergődnek, nem merünk aludni, nincs alvás, valaki mindig fent van. Zaklatnak minket, szemtelenkednek, leköpnék minket. Nem tudják, hogy lehetőség van rá, hogy kikerüljenek az utcára, elég egy rossz házasság.*” És az utcai élet a nőt sem kíméli. „*Hat évvel ezelőtt egy férfi megvert, az arc és orrcsontom eltört, a megyei könyvtár előtt, életveszélyben voltam*” – mesélte Judit.

Milyen veszélyes helyzeteknek vannak még kitéve az utcalakók? Judit válasza borzalmas történetekről szól: „*Nagyon sok mindennek. Egyik ismerősömet itt verték agyon a kiserdőben diszkós éjszakán, a másik itt halt meg a mozinál, volt élettársamat agyonverték a könyvtárnál. A másikra rágyújtották a pincét, ahol laktak. Lopás is előfordul.*”

A testi sértés és az emberéletet veszélyeztető bántalmazás elkövetői között találjuk a kötekedő fiatalok mellett a sorstársakat, az intoleranciát kifejező lakásban élőket és a rendvédelmi hatóságot. Ez utóbbiról csak ritkán tesznek említést a fedél nélküliek, nem ellenkeznek, inkább beletrökdve veszik tudomásul a „közakaratot” (pl. egy terület elhagyására való felszólítás).

Sértettként a hajléktalanok az ellenük elkövetett bűncselekményekről ritkán tesznek bejelentést a rendőrségen, mivel nem tudják maguk mellett a jog védelmét. Az underclass létben a hajléktalanok a jogok gyakorlását

is elveszítik, és nem gondolják, hogy az igazságszolgáltatás mellettük is működik, és az elkövető büntetést kaphat.

Segítség és megelőzés – elvárások és tennivalók

Az interjúkban megkérdeztük, kitől kérnek segítséget, ha sértetté válnak. Sok volt a válaszhiány és a „senkitől” megnevezés. A válaszokban csak kétötödük említette a rendőrséget vagy a szociális munkást. Azt is megkérdeztük, kinek a feladata a hajléktalanok védelme az erőszakos cselekményekkel szemben. A válaszokban a helyi önkormányzatot és a közrendért felelős rendőrséget említették meg a legtöbben.

A hajléktalanok megítélésében a közrend, közbiztonság elsődlegesen az országos és a helyi döntéshozók, valamint a közrendvédelmi szerv, vagyis a rendőrség feladata. Helyben a polgármestert tekintik az elsőszámú segítségforrásnak, aki a legtöbbet tehet a hajléktalanokért.¹³ Más megfogalmazásban a segítségnyújtás az állam feladata, és a védelem jogos elvárás a demokratikus államtól.

Az áldozatvédelmi munkának hangsúlyos része a megelőzés. Megkérdeztük a hajléktalanokat arról, hogy mi lehet a megelőzés módja az őket ért sérelmeknél, cselekményeknél. A legtöbben olyan szociális programot említettek, amely kivezet a hajléktalanságból, mint lakáshoz jutás, biztonságos szállás, munkahely. Ezt követi a közbiztonság javítása, a hajléktalanokra is kiterjesztett védelem. A sorban utolsó a „saját út”, ahol vigyáznak egymásra, és kicsoportban védik magukat: *„Egyedül nem vagyok, valaki mindig van a környékemen. Egy nő 34 kilóval, mint én...”* – mondta Judit. Férfiak álláspontját tekintve Béla a távolmaradásban látja a megelőzés lehetséges módját: *„Elkerülni a veszélyes helyzeteket: szóba sem állni másokkal”, míg György az alkoholban látja a legfőbb veszélyforrást, ezért legtöbbet akkor tehet a megelőzésért, ha „...nem iszok, mert ha észreveszik a szállón, hogy ittam, már könyökig járnak a zsebemben.”*

A hajléktalanok igénylik az állam felelősségét az áldozatvédelmi munkában. Az állam jogalkotó és jogalkalmazó intézményei különös felelősséggel bírnak az élethelyzetüknél, koruknál, egészségi állapotuknál fogva védtelen, kiszolgáltatott helyzetben lévők felé. A demokratikus államban a társadalmi-szociális természetű probléma nem közbiztonsági probléma, még akkor sem, ha bizonyos cselekmények ebbe az irányba mutatnak. A bűncselekmények megismerése, a jogsérelmek kezelése, az eljárás megindítása, az elkövetők megbüntetése sokszereplős állami feladat, amit a hajléktalanokra is ki kell terjeszteni.

Összegzés, javaslatok

A hajléktalanok áldozattá válását megismerő kutatásban az eredmények igazolták hipotézisünket. A hajléktalan ember természetes támogatórend-

¹³ A polgármester neve sokszor elhangzott az interjúkban. Tapasztalataink szerint az önkormányzat vezetője köz- és magánemberként is segíti a fedél nélkülieket.

szer és jövedelem hiányában a társadalom peremén, védtelenül áll, ki van szolgáltatva a környezeti veszélyeknek és a kárt okozó emberi cselekményeknek.

A hajléktalanok áldozattá válásáról gyakran nincs tudomásunk, a sértettek némán viselik el a nyilvánvaló jogsértéseket. A köztünk élő hajléktalanok nem akarnak, sok esetben félnek segítséget kérni, a környezet felé hiányzik a bizalom. A társadalom jellemző attitűdje az elutasítás, amennyiben a személyes teret és viszonyokat jelenlétükkel megsértik a hajléktalanok. Az elutasítás kifejezése sok esetben az agresszió, ami bánthatmazásban, élet elleni cselekményekben jut kifejezésre. Mindazon cselekményeket, amikkel kárt okoznak a hajléktalannak, az életben maradáshoz veszélyeztető cselekmények közé soroljuk, mivel elemi javak ellen vagy a testi épség ellen irányulnak.

A kutatás alapján kijelenthető, hogy a fedél nélkülieknél a veszélyeztetettség rizikótényezői a következők lehetnek, és amennyiben ezek közül több jellemző, az áldozattá válás veszélye fokozódik:

- családi kapcsolatok hiánya vagy esetleges működése;
- a természetes támogatórendszer felmorzsolódása;
- a hajléktalan létben kialakult sorstárs kapcsolatok nem érzelmi alapúak és nem védelmezők;
- a megélhetéshez kevés pénz vagy jövedelem áll rendelkezésre, amiből nem tudnak tartalékokat képezni;
- biztonságot jelentő szállás vagy lakhatás hiánya;
- a hajléktalanok életmódja, ahol az emberi élet sérülékeny és a vagyon védelme nem biztosítható;
- a közbiztonság hajléktalanokra kiterjesztett hiánya.

A hajléktalanok áldozattá válásának rizikótényezőit megismerve kijelenthetjük, hogy a társadalmi felelősségnek nagyobb hangsúlyt kell kapnia, és ki kell terjednie a megelőzésre, illetve a bűncselekményt elszüntetett áldozatok védelmére. Az igazságszolgáltatás akkor lehet teljes körű, ha helyzetüknél fogva gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkezők számára is védelmet nyújt. A megelőzésben széles körű társadalmi jelenlét szükséges, az állam mellett az önkormányzatok, az egyházak és a nonprofit szervezetek is bekapcsolhatók. Ehhez a szociális, egészségügyi szolgáltatásokban dolgozó szakemberek és a bűnmegelőzés szakembereinek együttműködése szükséges.

A megelőzés érdekében a következő javaslatokat fogalmazzuk meg:

- Az állam felelőssége és védelme terjedjen ki a bűnmegelőzésben a hajléktalanokra.
- Az önkormányzatok a részükre biztosított ellátások kialakításánál fordítsanak figyelmet a hajléktalanok védelmére, a bűncselekmények megelőzésére is.
- A rendvédelmi szervek különös figyelmet fordítsanak a hajléktalanokra, így a közbiztonsági és bűnmegelőzési koncepcióba foglalják be a sérelmükre elkövethető bűncselekmények iránti nagyobb odafigyelést, és kezdeményezzék az elkövetett cselekmények alapján a nyomozás elindítását.
- Az áldozatvédelemi munkába a szociális munkások bevonása szük-

ségesnek látszik, mivel irántuk van leginkább bizalmuk a hajléktalanoknak.

A változásba az is beletartozik, hogy az állampolgárok ma még jellemző negatív hozzáállása megváltozik. Ez lassabban megy, és szükség lesz a közvetítő szociális munkások, a helyi önkormányzatok és a közbiztonságban érdekelt szervezetek bűnmegelőzést szolgáló programjaira. A figyelemfelhívás mellett fontos a párbeszéd a lakosság és a szociális munkások, valamint a hajléktalanokért felelős önkormányzatok, rendvédelmi szervek között.

Irodalom

- Albert F. – Dávid B. (2001): Ha elszakad a háló... A hajléktalanság kapcsolathálózati megközelítésben. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Bényei Z. – Gurály Z. – Győri P. – Mezei Gy. (2000): Tíz év után. *Esély*, 2000/1.
- Bourdieu, P. (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése. Budapest, Gondolat.
- Ferge, Zs. (1986): Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Budapest, Magvető Kiadó.
- F. Gombócz Gy. (2000): Hajléktalanok és bűnözés. *Belügyi Szemle*, 2000/11.
- Gurály. – Z., Győri P. – Mezei Gy. – Pelle J. (1993): A margó szélén. *Hajléktalan emberek. Társadalmi Szemle*, 3: 37–48.
- Győri P. (1990): Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon. In: Andorka R., Kolosi T., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 1990*. Tárki, Budapest. 430–446.
- Győri P. (1998): A Hajléktalanok Menhelye Egylet. *Esély* 1998/5.
- Gyuris T. (2002): Hajléktalanság 2001–2002. *Kapocs*, 2002. (június): 16–23.
- Gyuris T. – Oross J. (1995): A hajléktalanellátás intézményrendszerének kialakulása, jelenlegi állapota és fejlesztésének lehetőségei. Kézirat.
- Gyuris T. – Oross J. (1999): Tények és hátterük. Rövid áttekintés a magyarországi hajléktalanellátásról. Homelessness in Europe, International Conference (Nemzetközi Hajléktalanügyi Konferencia). HAJSZOLT Egyesület, Budapest, 1999, valamint *Periféria Füzetek*, 99/3. 2–25.
- Ladányi J. (2000): The Hungarian Neoliberal State, Ethnic Classification and the Creation of a Roma Underclass, in Emigh et al. 2000.
- Oross J. (2001): A hajléktalanság kezelése Magyarországon. Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához. Szociális Szakmai Szövetség, Budapest. 104–139.
- Merton, R. K. (2002): *Társadalmi elmélet és társadalmi struktúra*. Osiris Kiadó, 2002.
- Pik K. (2001): *A szociális munka története Magyarországon (1817–1990)*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2001.
- Szoboszlai K. – Pattyán L. (2004): Hajléktalanok a keleti régióban. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2004/1: 93–110.
- Utasi Á. (1987): *Hajléktalanok, csavargók. Peremhelyzetek. Rétegződés-Modell Vizsálat*. VIII. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1987.